

O DESCOPERIRE EPIGRAFICĂ ÎN CASTRUL DE LA POTAISSA

DE

MIHAI BĂRBULESCU ȘI ZAHARIA MILEA

Reluarea în anul 1971 a săpăturilor arheologice în castrul roman de la Potaissa¹ de către autorii acestor rânduri, a dus la interesante descoperiri privind tabăra militară a legiunii a V-a Macedonica (elemente de fortificație, construcții, materiale arheologice diverse: țigle șampilate, ceramică, monede, unelte, arme, podoabe etc.).

O importantă descoperire epigrafică a fost făcută în campania din anul 1972. Într-o secțiune trasată pentru depistarea ductului zidului unei clădiri s-a descoperit un altar de piatră cu inscripție așezat aproape în poziție verticală, cu spatele spre zid, coronamentul lui ajungând la -0,25 m sub nivelul actual al solului. În jurul altarului se afla multă dărîmătură (piatră din zid și țigle). După descoperirea epigrafei, pentru controlul mai amănunțit al dărîmăturilor, am lărgit secțiunea într-o casetă de 2,5 × 6 m, în care însă nu s-a găsit nimic. Deoarece nu s-a observat nici o urmă de mortar pe altar, credem că monumentul nu a fost refolosit la construcția zidului, cum s-ar putea presupune, ci a fost „prins” de dărîmarea zidului, el aflîndu-se așezat inițial pe nivelul de călcare antic, lîngă zid; în felul acesta inscripția era vizibilă din exteriorul clădirii.

Altarul de calcar are dimensiunile : înălțimea totală 54 cm, lățimea bazei 25 cm, lățimea capitelului 22 cm, grosimea la mijloc 19 cm, cîmpul inscripției este aproape pătrat, de 18 × 18,5 cm. Pe capitel se află o cavitate, cu diametrul de 18 cm și adîncă de 2,5 cm, pentru libații. Lîngă aceasta, spre colțurile care mărginesc fața cu inscripție a altarului se

---

¹ Despre Potaissa : B. Orbán, *Torda város és környéke*, Budapesta, 1889, p. 34—84; I. Téglás, *ArchÉrt.*, 16, 1896, p. 65—68; 20, 1900, p. 391—393; 30, 1910, p. 128; 32, 1912, p. 95; 35, 1915, p. 44—49; I. I. Russu, *AISC*, 3, 1936—1940, p. 325—330; 4, 1941—1944, p. 116, 133; *RE*, XXII, 1 (1952), col. 1 014—1 020 (C. Daicovicu); I. I. Russu, *Din activitatea muzeelor*, Cluj, 1955, p. 106—110; idem, *SCIV*, 6, 1955, 3—4, p. 883—888; I. Țigăra, *Din activitatea muzeelor*, Cluj, 1956, p. 93—98; I. I. Russu, *Materiale*, 6, 1959, p. 878—882; I. Țigăra, *Probleme de muzeografie*, Cluj, 1960, p. 195—212; idem, *SCN*, 3, 1960, p. 547—553; I. I. Russu, *ActaMN*, 1, 1964, p. 479, nr. 3; I. I. Russu—Z. Milea, *Probleme de muzeografie*, Cluj, 1964, p. 14—31; C. Pop — Z. Milea, *ActaMN*, 2, 1965, p. 196—198; I. I. Russu, *ActaMN*, 3, 1966, p. 444—445; 4, 1967, p. 93; idem, *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 178—180; D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 209—217; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 129; I. Mitrofan, *ActaMN*, 6, 1969, p. 517—523; C. Pop, *ActaMN*, 6, 1969, p. 530; Z. Milea—M. Bărbulescu, *ActaMN*, 9, 1972, p. 477—495; I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973; M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, Cluj, 1973; despre săpăturile efectuate la castru în 1958, vezi I. H. Crișan, *Materiale*, 7, 1961, p. 431—439.

găsesc înfipte în piatră două mici bucațele de fier, cu rost neclar (poate susțineau un mic acoperiș de protecție² sau, eventual, cu ajutorul lor erau fixate simbolurile celor două legiuni pomenite de inscripție). Baza altarului are forma obișnuită, compusă din mai multe muluri, iar un registru de șase denticuli face trecerea spre cîmpul rezervat inscripției. Capitelul este decorat în relief cu acrotere la colțuri, conuri de pin (?) pe laturi și un fronton triunghiular flancat de conuri de pin pe fața altarului (fig. 1—2).

Literele, săpate cu stîngăcie, sînt înalte în rîndul 1 de 2,5 cm, iar în rîndurile 2—9 de 1,5—2 cm. *Hederae distinguentes* apar în rîndul 1 și, decorativ, în rîndul 9. În celelalte rînduri, toate cuvintele, cu excepția ultimelor două, sînt despărțite prin puncte.

Partea dreaptă a cîmpului inscripției este deteriorată, ceea ce afectează lectura sfîrșiturilor rîndurilor 2—6. Primul rînd al inscripției se citește fără dificultate: *L.V.M.P.C.* Acest rînd iese din cîmpul propriu-zis al inscripției, fiind dăltuit pe una din mulurile capitelului. Urmează, în rîndul al doilea, *L.VII.* și o literă pe care o interpretăm drept *G* (mai probabil decît *C*), după care se mai poate observa o hastă verticală. Rîndurile 3, 4 și 5 încep cu același semn ζ . Acest semn este considerat de obicei *G*³; nu-l putem interpreta *centurio* (și nici într-un caz *Gaia* ⁴), deoarece citim *CEN* (*turiones*) în rîndul al cincilea și nu vedem rostul repetării gradului militar. Deci, semnul ζ (urmat de punct despărțitor) în rîndurile 3 și 4 este prescurtarea binecunoscutului *praenomen* *Gaius*, indiferent dacă lapidul îl considera *C* sau *G*⁵. Faptul că în inscripție apare atît forma ζ cît și *C* se datorește, credem, unei scrieri mai neglijente, fiind cunoscute cazurile analoge cînd, în aceeași epigrafă apare atît *G* cît și *C* pentru *G*⁶ sau *C* cu valoare de *C* și *G*⁷, sau apare ζ și *G* cu aceeași valoare *G*⁸. În

rîndul al treilea, după prescurtarea ζ , se observă cu ușurință *VAL.LV.* lipsind ultimele 2—3 litere; în rîndul 4, după ζ urmează *TIB.C...*; cu

² Pentru analogie, vezi *Ara*, în *DA*, I, p. 352, fig. 427—428 (E. Saglio); I. Berciu — Al. Popa, *Apulum*, 5, 1965, p. 180.

³ *Exemple Scripturae Epigraphicae Latinae*, edidit Aemilius Hübner, Berolini, 1885, nr. 1 158 (= *CIL*, VI, 579), 1 171, 1 173, 1 179 (= *CIL*, XII, 746), 1 181, 74 (= *CIL*, VI, 251) 877. Vezi și *CIL*, III, Indices, p. 2 675; R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, III, Paris, 1898, p. 15

⁴ Cum propune R. Cagnat, *op. cit.*, p. 382. Exemplele pentru interpretarea semnului ζ drept *centurio* sînt rare: *CIL*, XIII, 6 542, 6 668. Semnul obișnuit pentru *centurio* în inscripțiile din Dacia este γ .

⁵ Prescurtarea greșită a lui *Gaius* cu *G* se întîlnește relativ frecvent (de ex. *CIL*, III, 973, 994, 1 054 etc.)

⁶ Hübner, *op. cit.*, nr. 819 (= *CIL*, III, 850).

⁷ *Ibidem*, nr. 353 (= *CIL*, V, 2 835), nr. 419 (= *CIL*, VII, 1 041).

⁸ *Ibidem*, nr. 760 (= *CIL*, X, 6 656). În general despre confuziile dintre aceste litere, vezi R. Cagnat, *op. cit.*, p. 15.

1

2

Fig. 1. Castrul de la Potaissa. 1,2 altarul cu inscripție.

Fig. 2. Castrul de la Potaissa. Părțile laterale ale altarului. 1 stinga ; 2 dreapta.

greutate se mai observă o hastă verticală după *C*. Rîndul 5 conține ζ

EN.C urmat de *O* care se vede bine; din litera următoare se distinge cu multă greutate partea inferioară a unui *M*. În rîndul 6 se citește *MANVC* și se observă destul de ușor și ultima literă *V*. Rîndurile 7—9 se citesc fără dificultate *LIS POSV/ERNV/T*.

Litera *A* este scrisă fără bara orizontală (în rîndurile 3 și 6), iar bara orizontală a literei *L* este trasată ușor oblic (în rîndurile 1 și 2); ambele situații sînt frecvent întîlnite în textele epigrafice⁹.

Deci, inscripția se citește :

L(egioni) V (quintae) M(acedonicae) P(iae ?) C(onstanti ?)
L(egioni) VII (septimae) G[EM(inae) ?]

(sau *G(eminae) [P(iae) F(elici) ?]*)¹⁰

G(aius) VAL(erius) LV[C(anus) ?]

G(aius) TIB(erius) C[ELER ?]

CEN(turiones) CO[M]

MANVCV

LIS POSV

ERNV

T

Traducere : Legiunii a V-a *Macedonica Pia Constans*, Legiunii a VII-a *Gemina* (*Pia Felix*), Gaius Valerius Lucanus, Gaius Tiberius Celer, centurioni (și) tovarășii din același manipul au pus (altarul).

În această lectură — varianta (1) — forma *commanuculis*¹¹ ar fi nominativul plural (folosirea greșită a desinenței *-is* la acest caz, în locul desinenței *-i* fiind relativ frecventă¹²), iar omiterea conjuncției *et* este, de asemenea, obișnuită textelor epigrafice.

Există însă și alte posibilități de citire a inscripției, în funcție de interpretarea rîndurilor 5—7. Astfel, aceste rînduri se mai pot citi : (2) *cen(turiones) <cum> commanuculis...*, sau (3 a) și (3 b) *cen(turiones) commanuculis ....*

În cazul (2) trebuie presupus *cum* în rîndul 5; interpretarea ar fi aceeași ca în varianta (1) : o dedicație colectivă în cinstea celor două legiuni, monument așezat de doi centurioni împreună (*cum*) cu tovarășii lor de arme. O analogie bună o constituie, credem, inscripția ridicată la Roma în anul 205, în onoarea împăratului de către ofițeri (printre care

⁹ *Ibidem* p. 12, 18.

¹⁰ RE, XII (1925), col. 1 642, s. v. *Legio* (Ritterling).

¹¹ *Commanuculus*, -i, formă coruptă, derivată din *mannipulus*, -i, „tovarăș de manipul” sau, în sens mai larg, „camarad de arme” (Forcellini, *Lexicon*, II, 1861, p. 299, s. v. *commanuculus*, -i; *Thesaurus Linguae Latinae*, III, Leipzig 1 906—1912, col. 1 821, s.v. *Commanuculus*, *commanuplius*). Cuvîntul este destul de rar întîlnit în textele epigrafice, iar în vocabularul inscripțiilor din Dacia credem că apare acum pentru prima oară. Termenul *commanuculus*, *commanuculus*, *commanuplius* este folosit, de obicei, în inscripțiile funerare ale militarilor, mai ales la Roma, ridicate de unul sau mai mulți camarazi de arme tovarășului lor mort, cuvîntul desemnînd fie pe cei ce pun monumentul (*commanuculi*), fie pe militarul (*commanuculo*) decedat. În acest sens, vezi : CIL, V, 893; VI, 2 436, 2 503, 2 552, 2 553, 2 787 a, 2 424, 32 668 etc.; VIII, 9 615; X, 1 766, 1 775; XIV, 4 216.

¹² H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dundrene ale Imperiului roman*, București, 1960, p. 130, fig. 138; S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961, p. 79, fig. 90.

șapte centurioni) *cum commanuculis suis*, acești *commanuculi* fiind menționați nominal pe cele două fețe laterale ale monumentului¹³. Interpretarea lipsei prepoziției *cum* drept o greșeală a lapidului nu este imposibilă, dat fiind faptul că scrierea este, în ansamblul ei, destul de neîngrijită.

În cazul (3 a) *commanuculis* ar fi, de asemenea, nominativul plural, indicând calitatea celor doi : „... centurionii (care sînt) colegi de manipul”

În cazul (3 b) *commanuculis* este dativul plural, iar din punct de vedere strict gramatical ar părea citirea cea mai probabilă; interpretarea inscripției este însă mai dificilă în acest caz („legiunilor ...centurioni și tovarășilor din manipul, au pus”), deoarece cei doi centurioni dedicanți ocupă în inscripție locul de mijloc, între *legiones* și *commanuculi*, care formează împreună, în această variantă „partea onorată” de monument. O relativă analogie pentru (3 b) o constituie inscripția : *Genio sancto /legionis et comma/nipulorum bonorum/Q. Caecilius Kalendi/nus optio posuit*¹⁴. Observăm însă că aici *commanipuli* ocupă împreună cu *legio* primele rînduri ale inscripției, „partea onorată” nefiind „divizată” prin intercalarea dedicantului cum se întîmplă în cazul nostru (3 b)¹⁵.

Așadar, în toate variantele, cei doi centurioni sînt dedicanți, iar cele două legiuni subiectul dedicației. În privința acelor *commanuculi*, ei sînt fie dedicanți, alături de centurioni — variantele (1) și (2), fie onorați cu această inscripție de către centurioni, în acest caz aflîndu-se alături de legiuni — varianta (3 b), fie este vorba în rîndurile 5—7 doar de exprimarea calității centurionilor de a fi colegi de manipul — varianta (3 a).

Un fapt surprinzător și, după părerea noastră, important, îl constituie apariția pe inscripție a numelui celor două legiuni : a V-a Macedonica, în castrul căreia s-a ridicat altarul, și a VII-a Gemina. Motivele pentru care noi considerăm că este vorba de *Gemina*, nu de *Claudia* sînt : a) grafia ultimei litere vizibile în rîndul 2 ; b) nu cunoaștem, deocamdată, prezența unor detașamente din legiunea a VII-a *Claudia* în Dacia intracarpatică¹⁶ ; c) descoperirea la Porolissum a mai multor ștampile ale legiunii a VII-a *Gemina*¹⁷.

¹³ CIL, VI, 1 056.

¹⁴ CIL, III, 6 577.

¹⁵ În fine, amintim și posibilitatea, legată de varianta (3 b), ca „partea onorată” să fie doar *commanuculi*, numele celor două legiuni aducînd în acest caz doar indicația provenienței centurionilor și tovarășilor lor, eventual „peregrinărilor” acestora.

¹⁶ D. Benea, *Organizarea Legiunii VII Claudia. Dislocarea unităților legiunii în sec. II—III (Traian — Diocetian)*, ms.; ștampila *LEG VII CL*, văzută de Zamosius la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, chiar dacă nu punem la îndoială veridicitatea relatării umanistului ardelean (I.I. Russu, *ActaMN*, 3, 1966, p. 448), rămîne totuși un unicat care, singur, nu poate proba existența unui detașament al acestei legiuni la Ulpia ; în privința ștampilei de la Porolissum (CIL, III, 8 071 a), întregirea acesteia prin *Claudia*, cum fac editorii CIL-ului și a testarea, pe această bază, a prezenței unui detașament din legiune la Porolissum (M. Macrea, *op. cit.*, p. 194) pare cu totul nesigură.

¹⁷ Ștampilele descoperite la Porolissum în 1943 *LEG VII G.F.* au fost interpretate de A. Radnóti, *leg(io) VII (Gemina) F(eliz)*. (Szilágyi János, *Közlemények*, 3, 1943, p. 97, nota 74). I.I. Russu (*loc. cit.*) atribuie de asemenea aceste ștampile legiunii a VII-a *Gemina* : „... ștampilele cu *LEG VII GF* aflate la Porolissum în anul 1943 sînt mai curînd ale legiunii *VII Gemina* (cum susține A. Radnóti), decît ale legiunii *VII Claudia*”. Vezi și Szilágyi János, *A Dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegegek*, Budapesta, 1946, p. 14, nota 64. Mai recent această problemă a fost discutată de N. Gudea, *Cîteva observații în legătură cu trupele din Dacia de nord și cu armata Daciei Porolissensis*, comunicare la Sesiunea Muzeului de istorie și artă din

Acest din urmă argument ne îndeamnă să considerăm altarul din castrul de la Potaissa drept o dovadă a existenței unui detașament din legiunea a VII-a *Gemina* în provincia Dacia, și nu numai a doi ofițeri *translati*, mutați din prima în cea de-a doua legiune pomenită de epigrafă, sau invers¹⁸.

Descoperirii tegulelor șampilate cu *Leg VII Gemina* i se adaugă acum, așadar, *prima atestare* prin inscripție a unui detașament din această legiune în Dacia Porolissensis.

Este desigur greu de precizat când, cu ce prilej, a fost adus acest detașament din îndepărtata Hispanie tocmai în Dacia și cât a staționat în nordul acestei provincii. Într-o astfel de împrejurare au dedicat cei doi centurioni un altar legiunii din care au venit, așezînd însă la loc de cinste, numele legiunii alături de care (și sub comanda căreia) vor fi luptat — a V-a *Macedonica*. Neputînd încadra în timp prezența în Dacia a detașamentului legiunii a VII-a *Gemina* (poate cu prilejul războaielor marcomanice¹⁹ sau cu altă ocazie) nu putem data nici inscripția cu precizie. Epitetul *P(ia) C(onstans)* pe care îl poartă legiunea a V-a *Macedonica* pe inscripția noastră se adaugă la seria cunoscută²⁰; pentru datarea epigrafei el servește doar ca *terminus post quem*, apărînd, se pare, în jurul anului 180²¹.

Inscripția din castrul legiunii de la Potaissa conține și numele a doi centurioni, C. Valerius Lu(canus ?) și C. Tiberius C(eler ?) necunoscuți pînă în prezent²². Menționăm că gentiliciul *Valerius* se întîlnește acum pentru a zecea oară la Potaissa²³, iar *Tiberius* — obișnuit *praenomen* — este folosit uneori drept *nomen*²⁴, ca în inscripția de față.

Epigrafa prezentată, prin noua pomenire a lungimii de la Potaissa, prin cei doi centurioni necunoscuți pînă acum, prin elemente interesante

Zalău. Ștampilele *L VII GF* din muzeul Zalău sînt pomenite de N. Gudea cu prilejul recenzării volumului *Legio VII Gemina*, Leon Excm, 1970 (SCIVA, 25, 1974, 3, p. 485—486). Atribuindu-le legiunii *VII Gemina*, N. Gudea (*loc. cit.*) consideră că o parte din această legiune a fost prezentă în Dacia.

¹⁸ Nu considerăm însă imposibilă această interpretare, asupra căreia ne-a atras atenția colegul I. Piso: ofițeri înaintați în grad prin trecerea dintr-o legiune în alta, mai ales dacă citim inscripția ca în varianta de la nota 15. Pentru cazuri de *translati* în imperiu, vezi: CIL, VIII, 2 904, 3 049, 3 157, 4 310; ILS, 2 315, 2 319, 2 046; în Dacia: O. Floca, AISC, 1, 1928—1932, 2, p. 54—57.

¹⁹ Știri în acest sens nu există, dar nu se neagă posibilitatea teoretică: RE, XII (1925), col. 1 636—1 637 (Ritterling).

²⁰ *Ibidem*, col. 1 585: CIL, III, 878, 881, 1 077 = 7 764, 7 694; A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942, p. 3—6; I.I. Russu, AISC, 3, 1936—1940, p. 325—330, nr. 2; idem, *Materiale*, 6, 1959, p. 880, nr. 13; E. Bujor, *Apulum*, 6, 1967, p. 185 (o nouă citire a inscripției CIL, III, 879); M. Macrea, în *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, 1967, p. 349—356.

²¹ RE, XII (1925), col. 1 580, s. v. *Legio* (Ritterling). În privința epitetelor legiunii a VII-a *Gemina*, vezi: RE, XII, (1925), col. 1 637, 1 642; G. M. Bersanetti, *Athenaeum*, 21, 1943, p. 85.

²² Privind centurionii din legiunea a V-a *Macedonica*, vezi liste la: RE, XII, (1925), col. 1 584 (Ritterling); M. Macrea, *op. cit.*, p. 355, nota 5; I. I. Russu, *ActaMN*, 5, 1968, p. 468, nota 63; la centurionii menționați acolo trebuie adăugați: Cassius Severinus (I.I. Russu, *op. cit.*, p. 466—469); Ulpius Maximinus (I.I. Russu, *Sargetia*, 5, 1968, p. 95—98); centurionii în legiunea a VII-a *Gemina*: RE, XII, (1925), col. 1 640—1 641 (Ritterling).

²³ C. Pop, *Apulum*, 11, 1973, p. 734, nota 6.

²⁴ CIL, III, *Indices*, p. 2 371.

de limbă (*commanuculis*) și de grafie (Σ), dar mai ales prin menționarea numelui legiunii a VII-a *Gemina* (și concluziile pe care le implică acest fapt), constituie un document valoros pentru istoria militară a Daciei romane.

UNE DÉCOUVERTE ÉPIGRAPHIQUE DANS LE CAMP DE POTAÏSSA

RÉSUMÉ

Les fouilles archéologiques exécutées par les auteurs de l'article dans le camp romain de *Potaïssa* (aujourd'hui Turda dép. de Cluj) ont conduit à la découverte (parmi beaucoup de vestiges) d'un monument épigraphique très intéressant. C'est un autel en calcaire (fig. 1—2) avec l'inscription : L(egioni) V (quintae) M(acedonicae) P(iae ?) C(onstanti ?) / L(egioni) VII (septimae) G[(EM(inae) ?)]/G(aius) VAL(erius) LV[C(anus) ?] / G(aius) TIB(erius) C[ELER ?] / CEN(turiones) CO[M]/MANVCV/LIS POSV/ /ERVN/T.

En s'appuyant sur plusieurs arguments et lisant dans la deuxième ligne de l'inscription le nom de la *legio VII Gemina* (pas *Claudia*), les auteurs tirent la conclusion que l'autel représente la première attestation par inscription de la présence d'un détachement de la *legio VII Gemina* en *Dacia Porolissensis*, à une époque difficile à préciser pour l'instant. Combattant à côté de la *legio V Macedonica*, les deux centurions avec leurs *commanuculi* ont dédié le monument à la légion dont ils provenaient et à la légion de *Potaïssa*.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Camp de Potaïssa. 1,2 autel avec inscription.

Fig. 2. Camp de Potaïssa. Côtés de l'autel. 1 le côté gauche ; 2 le côté droit.